

Володимир АЛЕКСАНДРОВИЧ

ЗДОБУТКИ І ПРОРАХУНКИ НАЙНОВІШИХ СТУДІЙ НАД ВЕЖЕЮ У СЕЛІ СТОВП (СТОЛП'Є) ПОБЛИЗУ ХОЛМА

Zespół wieżowy w Stołpiu. Badania 2003–2005 / Pod redakcją Andrzeja Buko. – Warszawa: Instytut Archeologii i Etnologii PAN; Instytut Archeologii UW, 2009. – 375 s.

Мурована вежа у віднотованій на сторінках Галицько-Волинського літопису під 1205 та 1217 р.¹ місцевості Стовп (польськ. Stołpie) поблизу Холма (нині територія Польщі) належить до найзагадковіших історичних об'єктів Східної Європи. Вона привернула увагу ще в XVII ст., проте вже на той час, окрім цілком фантастичних (навіть із зовсім побіжного погляду) переказів, про неї годі було щось сказати². Лише в контексті лаконічного опису з фантастичним тлумаченням її вперше пригадала й новіша література³. За півтора століття, які минули від “новішого”, не кажучи про перше “відкриття”, можливості інтерпретації пам'яток минувшини, закономірно, немало змінилися, і притаманному раннім літературним пробам методів домінуючої фантазії на конкретному матеріалі давно належалося стати здобутком історії. Проте мовчання джерел, у поєднанні з “обов'язком повторення школи”, програмує очевидну дискусійність навіть у підходах до інтерпретацій. Самі інтерпретації наділені нею ще очевидніше.

Цю ситуацію з археологічного погляду, як випадало сподіватися, покликани були змінити широко закροєні дослідження, проведені упродовж 2003–2005 рр. Їх результати викладено в обширній колективній монографії⁴ (водночас з'явився також скромніший популярний огляд відповідної проблематики⁵). Обидва видання – кожне за законами “свого” жанру – підсумовують студії над вежею із заснованим

¹ Ипатьевская летопись // Полное собрание русских летописей (далі – ПСРЛ). – Москва, 1998. – Т. 2. – Стб. 721 (Л. 246об.), 732 (Л. 249об.). Найдокладніший, хоча не завжди прийнятний у тлумаченні поодиноких переказів (див. далі), аналіз цих повідомлень у широкому історичному контексті див.: *Dąbrowski D. Źródła pisane do dziejów zespołu wieżowego w Stołpiu // Zespół wieżowy w Stołpiu. Badania 2003–2005 / Pod redakcją Andrzeja Buko. – Warszawa, 2009. – S. 40–44.*

² *Susza J. Foenix tertiato reddivivus. – Zamosciae, 1646. – P 45.*

³ *Łazowski J. K. Przedchrześcijańskie na ziemi naszej pomniki dla bóstw Lelum Polelum i Świstum Poświstum // Biblioteka Warszawska. – 1844. – Nr 1. – S. 211–212.*

⁴ *Zespół wieżowy...*

⁵ *Buko A. Stołpie. Tajemnice kamiennej wieży. – Warszawa, 2009.*

на різноманітному матеріалі (як археологічному, так і широкому історичному та архітектурному) розлогим коментарем, багатою добіркою ілюстрацій. Жоден об'єкт історичної спадщини західноукраїнських земель княжої доби досі не мав подібного опрацювання й публікації. Однак щодо з'ясування "таємниці", то комплекс найважливіших питань походження, первісного призначення та функціонування виняткового об'єкта холмської околиці надалі розкритий мало. Хоча водночас архітектурний, археологічний, документальний та іконографічний аспекти досліджень принесли, хоча й не завжди однозначний у сприйнятті, новий фактичний матеріал, який дав змогу значно поглибити уявлення про саму вежу, її реалії та історичні переміни.

Спершу, закономірно, випадає вдатися до історичного контексту. Як переконає аналіз монографії, в системі підстав запропонованих висновків йому відведено не останню роль. Комплексу таких матеріалів присвячена обширна стаття Даріуша Домбровського з аналізом, як переконає заголовок, писемних джерел до історії "zespołu wieżowego w Stołpiu" (s. 29–62). Однак опублікований текст послідовно доводить, що писемних переказів щодо самої вежі практично не віднайдено. Виклад включає дві явно нерівномірні частини: більшу відведено тому, що автор сприймає й подає за історичне тло. Меншу присвячено переказам щодо Спаської церкви в нинішньому сусідньому з вежею Спасі (тепер Подгуже), потрактованим... джерельними матеріалами до новішої історії вежі. Щодо елементу ширшого контексту, то, не применшуючи його значення, все ж, випадало б визнати за ним лише посередній, виразно дальший стосунок до проблеми походження та функціонування вежі. Елемента широкого тла доводиться залучати не лише із закономірного історичного погляду, а й через відсутність відповідних свідчень прямої вимови. Натомість у частині документальній не може не привернути уваги робота здебільшого з опублікованими джерелами. Власні пошуки автора показово ілюструє нотатка, згідно з якою з-поміж архівних матеріалів холмського походження – у них випадало насамперед сподіватися потенційних відомостей до історії об'єкта та місцевості – опрацьовано лише по одній найстаршій книзі холмських гродського та земського судів. Другу з них навіть переглянуто не повністю (s. 35, przyr. 12).

Проте підсумок роботи програмують не кількісні показники. За відсутності прямих і однозначних відомостей визначальною неминуче виявляється майстерність "ходження між рядками", зіставлення дальших переказів, здатність до якнайповнішого відчитування їхньої вимови. Звичайно, немає підстав для сумнівів щодо володіння ремеслом. Проте водночас опрацювання запропонованого тексту переконає в очевидній своєрідності застосування потенціалу наукового досвіду, запрограмованій послідовним домінуванням знаного й не так уже й рідко практикованого підходу. Вибудований документальний ряд не служить джерелом реконструкції явища, а виявляється тільки підтвердженням наперед готової концепції.

"Заздалегідь даним" стрижнем аналізу писемних джерел стало переконання в первісному монастирському призначенні вежі (показово, що не розділене фахівцями інших напрямів студій – див. далі), виведене від каплиці, вміщеної на верхньому ярусі. Так вибудоване "тверде переконання" супроводить впевненість у занепаді "монастиря-вежі" віддавна. І це при тому, що літературі добре відомий

Спаський монастир у місцевості Стовп (Столл'є), досить широко відображений джерельними матеріалами XVI ст.⁶ Нещодавно привернуто увагу до групи однозначної вимови документальних свідчень середини – другої половини століття про Спаську церкву монастиря в місцевості Стовп. У них фігурують кметь попа “de monaster Stołpen[sis]” (1545), “filius poponis dicti spaski monasterii Stolpienski” (1578), “Nobilis Zacharias dito Zanko poponi, filiiis religiosi poponis Spaski al[ia]s monasterski de villa Monaster Stolpie” (1593) і навіть (у реєстрі податку від поодиноких місцевостей Холмської землі за 1592 р.) – “Stołp cum manaster”⁷. Видавалося, йдеться про Спаську монастирську церкву в місцевості Стовп – давню церкву в нинішньому Подгужу⁸. Одначе для Д. Домбровського це лише “informacje potwierdzające istnienie w XVI w... tradycji [виділення – В. А.] spaskiego monastygu stołpijskiego, a równocześnie pozwalające stwierdzić, że była to we wspomnianym czasie *wyłącznie tradycja, a nie w praktyce funkcjonujący klasztor* [виділення – В. А.]” (s. 33, przyp. 7). Цим монастирем, за його стійким переконанням, мала бути не Спаська церква, а... вежа⁹. Тому навіть, видається, цілком зрозуміле, позадискусійне відзначення попа Вавили “от Святого Спаса от Столпа” як священника Спаської церкви в місцевості Стовп (1440)¹⁰, тобто того ж храму в нинішньому Подгужу, перетворюється на доказ “związku ze stojąca w pobliżu wieżą (Spas ot Stołpa)” (s. 35). В іншому ж місці мова “o dostrzeganiu w 1440 r. związku między stołpem a cerkwią spaską” (s. 37). При цьому закономірно виникає проблема написання слова “стовп” нібито у значенні

⁶ Gil A. Prawosławna eparchia chełmska do 1596 roku (Archiwum Chełmskie. – Т. 3). – Lublin; Chełm, 1999. – S. 80, 144; *EjUSD*. Katalog monasterów prawosławnej eparchii chełmskiej do końca XVI wieku // *Ruthenica*. – 2005. – Т. 4. – С. 87–91.

⁷ *Александрович В.* Архітектурний ансамбль середини XIII століття у Спасі-Стовпі в околицях Холма // *Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність*. 3б. наук. праць. – Львів, 2006–2007. – Вип. 13: Confraternitas. Ювілейний збірник на пошану Ярослава Ісаєвича. – С. 112–113.

⁸ Єдина спільна назва місцевості виступає, наприклад, в добре знаному аналізованому королівському наданні 1570 р. для спаського священника Івана Гавриловича (s. 36).

⁹ Хоча водночас він повторив (S. 55) запропонований 2007 р. погляд про вежу та церкву як єдиний комплекс: *Александрович В.* Архітектурний ансамбль... – С. 110–114. Версію про стовпівську вежу як монастир, де жив “иеромонах-отшельник” Вавила [у документі під цим іменем вказано “попа” – В. А.], останньо подав: *Майоров А.* О происхождении имени и уточнении даты рождения Даниила Галицкого // *Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність*. Вип. 20: Actes testantibus. Ювілейний збірник на пошану Леонтія Войтовича. – Львів, 2011. – С. 460.

¹⁰ *Harasiewicz M.* Annales ecclesiae ruthenae... – Leopoli, 1862. – P. 75–76; Архив Юго-Западной России. – Киев, 1883. – Ч. 1, т. 6. – С. 5. Таке тлумачення вжитого звороту засноване не лише на звичному керуванні, притаманному сучасній українській мові, згідно з яким він виступає у версії “зі Стовпа”, а й на матеріалах її історичного словника, де відповідний зворот зафіксовано у формі, вжитій у цитованому джерелі, й документ 1440 р. служить одним із залучених прикладів: *Словник староукраїнської мови XIV–XVI ст.* – Київ, 1978. – Т. 2: Н–Ө. – С. 115. У новітій літературі його прийняв, зокрема: *Gil A.* Prawosławna eparchia chełmska... – S. 80.

“вежа” в тексті самого автора з великої літери. Однак це якраз одне з тих запитань, які залишаються без відповіді. Версія про Спаську церкву теперішнього Подгужа як храм села Стовп (Столл’є) не приймається, хоча джерела згідно і послідовно вказують “villa Monaster Stolpie”. Навіть формуляр королівського підтвердження священникові на церковні угіддя “do tego monasteru albo czierkwye starodawna należącymu” (s. 37) для Д. Домбровського виявляється свідченням лише того, “że sam Iwan grunty “starodawna dzierżał”, co oznaczać może najwyżej kilkudziesięcioletni (a pewnie w rzeczywistości krótszy) czas ich posiadania” (s. 37). Хоча формулювання диплома королівської канцелярії ніби виразно й однозначно твердить про належність угідь віддавна до монастиря чи церкви, а священникові як парохів вони щойно надаються. Проте автор послідовно трактує кожне джерельне свідчення через призму прийнятого первісного монастирського призначення вежі. “Тверде переконання”, природно, не могло не увінчатися визнанням власної правоти. Принаймні пророблений під відповідним поглядом перегляд писемних відомостей до історії місцевості у запропонованому викладі покликаний виступити чималим відрізком дороги до пожаданого успіху.

Ширші історичні дані теж потрактовано згідно із задалегідь прийнятим баченням. Тут важливим видається погляд про пізніше, щонайраніше з 1240-х років, походження тієї частини літописної розповіді, яка зберегла обидві згадки про місцевість Стовп (s. 40–42). Він виділяється, зокрема, на тлі схильності, визнаючи походження назви місцевості від вежі, вбачати в обох записах *terminus ante quem* для її спорудження. На цій підставі пропонувалися винятково фантастичні датування та інтерпретації як поява вежі не лише перед початком XIII ст., а й навіть значно раніше, починаючи ще від кінця X ст., та її тлумачення “баптистерієм”, за логікою викладу вміщеним мало того, що “в чистому полі”, а ще й на верхньому ярусі багатопверхової споруди¹¹! Д. Домбровський теж визначив верхню часову межу для будови вежі за згадками про виведену від неї назву місцевості Стовп, проте, виходячи з реалій відповідної частини літопису, прийняв спорудження щойно в 1246–1247 рр. (s. 56). Водночас, поряд із цією “літописною” датою, у тексті фігурує “весь сильніше” в зіставленні з нею, “переплетення умов економічних та політичних”, за якими вірогідні початки вежі повинні сягати ще перших кроків гаданої активності на цих теренах молодого князя Данила Романовича одразу після його одруження, тобто часу з-перед 1220 р. (s. 57). До мозаїки додано ще й знову ж таки “сильніші” “генеалогічні міркування”, за вимовою яких *terminus ante quem* мало б визначити... візантійське одруження князя Романа Мстиславовича зі зламу століть.

Дві останніх версії здатні перекреслити не лише літописну основу датування, а й разом із нею – елементарну логіку. Адже, згідно з “монастирською версією”, вежі “належалося з’явитися” для вдови князя Романа мало що перед їх одруженням, а й на терені, де не зафіксовано ніяких конкретних слідів діяльності князя. Таким же контекстом не менш виразно наділене й спорудження вежі уже для “справжньої вдови” зразу після її постригу десь за два десятиліття до того, як наступний вірогідний, за логікою викладу, будівничий, князь Данило Романович,

¹¹ Короткий виклад цих інтерпретацій див.: *Dąbrowski D. Źródła pisane... – S. 32.*

розгорнув свою діяльність на відповідному терені. Проте ці міркування випадають на долю все того ж “вимогливого” читача. Імовірний же час появи вежі знову визначає znana теза: “...że w miejscowości tej istniało nadługo przed XV w. założenie klasztorne, związane z prywatną dewocją osoby z kręgów władzy, którego głównym ośrodkiem był stolp, zaś funkcje pomocnicze wobec niego pełniła położona w odległości około kilometra cerkiewka pod wezwaniem Spasa” (s. 57). Над так сформульованим висновком однозначно панує інший. Оскільки мати князя Данила прийняла постриг невдовзі після його одруження й, за свідченням Галицько-Волинського літопису, ще восени 1253 р. радила йому прийняти папську корону¹², “mamy źródłowe świadectwo istnienia na Rusi halicko-wołyńskiej w wymienionym okresie fundacji zakonnej, przeznaczonej do prywatnej dewocji osoby z kręgu władzy. Tymczasem – według naszych dotychczasowych ustaleń – wieża w Stolpiu pełniła właśnie taką funkcję. Przedstawioną zależność zdaje się potwierdzać również samo położenie Stolpia, odległego od ulubionej rezydencji Daniela Romanowicza zaledwie około 10 kilometrów. Było to wprost idealne miejsce do ulokowania monasteru przeznaczonego dla księżnej matki” (s. 58–59).

Незалежного від викладеної з очевидним переконанням ідеї, неможливо не вловити в такій пропозиції явної переваги “ідеальності місця” над аргументами на користь прийнятої версії його використання. Пропозиція сприймається на полегливим осягнення пожаданого без огляду на факти, “непридатні” для погодження з прийнятою версією. Отож, “wieża w Stolpiu była głównym elementem monasteru, założonego najprawdopodobniej w okresie od około 1220 do 1246–1247 dla wdowy po Romanie Mściślawowiczu, bizantyjskiego pochodzenia matki Daniela i Wasylka” (s. 59). Висновок має виразно заакцентоване продовження “Z całą jednak mocą podkreślam, że jest to tylko hipoteza, która co prawda opiera się na licznych niezależnych i uzupełniających się przesłankach, jednak należy pamiętać, że wszystkie one mają charakter pośredni” (s. 59)¹³. Однак, все-таки, наскільки пропозиція переконлива для “чужого ока”?

Тут насамперед заслуговує перегляду та докладнішого аналізу літописна хронологія холмської околиці. Хоча перші кроки молодого князя Данила зафіксовано, власне, на цьому напрямку його головного інтересу в майбутньому, ніяких слідів ширшої присутності князя на відповідних тренах у так ранній час не лише немає, а й за логікою історичного процесу та знаним викладом Галицько-Волинського літопису – бути не може. Новіші дослідження здатні наголосити ймовірність активності молодого князя у Володимирі¹⁴, після чого мав бути ще зовсім невідомий

¹² Ипатьевская летопись. – Стб. 827 (Л. 276об.).

¹³ Відповідний комплекс аргументів прийняв: *Майоров А. В.* Дочь византийского императора Исаака II в Галицко-Волынской Руси: княгиня и монахиня // Древняя Русь: вопросы медиевистики. – 2010. – № 1(39). – С. 89–90.

¹⁴ Aleksandrowycz W. Sztuka XIII-wiecznego Chełma. Zasadnicze problemy badawcze // Do piękna nadprzyrodzonego. Sesja naukowa na temat rozwoju sztuki sakralnej od X do XX wieku na terenie dawnych diecezji chełmskich Kościoła rzymskokatolickiego, prawosławnego i grecko-katolickiego. – Chełm, 2003. – Т. 1: Referaty. – S. 57–58; *Його ж.* Володимир часів князя Данила Романовича. Вступні нотатки до непоцінованого періоду історії міста //

короткий угровський період, під час якого і відбулося “відкриття” холмської “гори”, де невдовзі з’явився “градъць малъ”, а за якийсь час – “град иныи”, що, подібно до розташованих на горах давніших Крем’янця, Данилова і Стожка, встояв у монгольському нашесті 1241 р.¹⁵ Д. Домбровський визнає очевидне: активніша діяльність князя Данила на ґрунті Холма припадає шойно на 40-ві роки. Водночас, за логікою пропонованого викладу, князь мав звести в околиці міста, що його... повинен був збудувати лише за чверть століття (!), на цій ще не обжитій тоді території, в чималому віддаленні від своєї тогочасної столиці Володимира, вежу – монастир для матері. Бо якщо прийняти появу згаданого “монастиря-вежі” шойно в період розбудови Холма від 1240-х років, неминуче виникає завідомо “небажане” запитання про місцеперебування княгині-черниці після постригу та її “перенесення” до вежі у Стовпі...

Поняття “монастиря” у вежі заслуговує окремої уваги. Головним монастирським об’єктом завжди є храм¹⁶. “Монастир”, обмежений вежею, крім каплиці на верхньому її ярусі, храму, як виявляється, не мав. Чи випадає говорити про монастир без храму? До того ж, проведені дослідження не виявили ніяких слідів власне сакрального використання об’єкта (s. 119–135). Ще своєріднішою сприймається версія про жіночий монастир у вежі. Наведені в архітектурній частині опублікованого збірника аналогії веж із каплицями належать до розбудованих монастирських ансамблів, з якими стовпівська вежа, крім одинокої каплиці та це джерел в основі, природно, не може мати рішуче нічого спільного. Правда, серед аналогів подано й вежі-резиденції середньовічної грецької знаті так само при кам’яних платформах (s. 328). Незалежно від аналогів та аргументів, архітектурний комплекс у селі Стовп для місцевої ситуації виступає насамперед об’єктом самотнім і винятковим.

Минуле і сучасне Волині та Полісся: Володимир Волинський в історії України та Волині. Збірник наукових праць. Матеріали XIV Волинської наукової історико-краєзнавчої конференції, присвяченої 13-й річниці Незалежності України та 680-й річниці надання Володимирові-Волинському Магдебурзького права, м. Володимир-Волинський, 2004 р. – Луцьк, 2004. – С. 3.

¹⁵ Дослідники вже призвичаїлися одностайно ігнорувати очевидну протяжність передісторії Холма як нової столиці князя Данила, спорудженої після нашестя, тобто “під монгольським ігом”, що мало б викреслити саме поняття “іга” з української історії. Присутність ординців в Україні, очевидно, виглядала зовсім інакше: літопис фіксує не постійне їх перебування, а лише поодинокі “каральні експедиції”. Про хронологію початків Холма з послідовним наголошенням на її засвідченій літописом, проте досі так і не сприйнятій протяжності див.: *Александрович В.* Мистецькі сюжети холмського літопису князя Данила Романовича: нотатки до відчитання, сприйняття та інтерпретації джерела // Український археографічний щорічник. Нова серія. – Київ, 2009. – Вип. 13–14. – С. 38–42.

¹⁶ Не випадає вбачати у нашому конкретному випадку виняткової приватної оселі монастирського типу того зразка, до якого останнім часом привернуто увагу у зв’язку з постригом доньки візантійського імператора Ісаака II: *Майоров А. В.* Дочь візантійського імператора... – С. 84–85. Втім, конкретніші відомості про цей різновид монастирського співжиття відсутні, не підлягає, однак, сумніву, що сам монастир мав розташовуватися у столиці.

Незрозумілою є пропонована залежність від вежі сусідньої Спаської церкви. Доступні матеріали різного часу неспростовно доводять, що саме вона є Спаською монастирською церквою в селі Стовп (Столл'є): ніякого пізнішого нібито “перенесення” на неї посвяти монастиря “у вежі” (s. 335), звичайно, бути не могло. Зайве доводити також, що Спаська церква так само не здатна була відігравати якоїсь “підпорядкованої” ролі щодо вежі (s. 37), а їх не з’ясоване співвідношення, з огляду на каплицю на верхньому ярусі вежі, спробовано пояснити знаним із пізнішої української церковної традиції її скитським статусом щодо церкви як храму заміського монастиря – резиденції холмського єпископа¹⁷. Пропозиція, звичайно, цілком здогадна, однак вона враховує як знані факти, так і логіку історичного процесу в Холмі та його найближчій околиці, співвідносячись з окремими пізнішими аналогами, знаними в українській церковній традиції.

Щодо монастиря, у якому мала перебувати княгиня-вдова – “fundacji zakonnej, przeznaczonych do prywatnej dewocji osoby z kręgu władzy” (Д. Домбровський), то ним випадало б визнати віддавна відомий, археологічно досліджений монастир святого Федора у Володимирі¹⁸. До того ж, за результатами новіших студій, саме його згадано як “монастир святого Федора” в літописному описі холмської церкви святого Іоана Златоуста у зв’язку з сестрою князя Феодорою¹⁹. Тому, випадає здогадуватися, саме в ньому князь Мстислав Данилович “созда гробницу каменю. надъ гробомъ. бабы своеи Романовои. в монастырѣ. въ стѣи И свѣца ю во има правѣдникуо Акима и Анъны”²⁰. Логічно, саме в цьому володимирському монастирі прийняла постриг, прожила до смерті й була похована мати князя Данила Романовича.

Отже, аналіз матеріалів до історії Стовпівської вежі зобов’язує віднести версію про неї як монастир для матері князя Данила Романовича до “побічних” продуктів історіографії. Проте цілком очевидно, що власне ця візія заздалегідь визначила підсумок джерельного аспекту студій. Саме ж опрацювання писемних матеріалів, потрактованих джерелами до історії вежі, за “романтизованих” підходів фактично не принесло однозначних відомостей, здатних не те що вирішити проблему походження, призначення та функціонування будівлі, а й навіть наблизити до неї. Запропоновані нагромадження гіпотез засновані не так на конкретних фактах та їх коректній інтерпретації, як відданості певній облюбованій ідеї, так само випадає визнати “побічним” історіографічним продуктом.

¹⁷ Александрович В. Архітектурний ансамбль... – С. 110–114.

¹⁸ Раппопорт П. А. “Старая кафедра” в окрестностях Владимира Волынского // Советская археология. – 1977. – № 4. – С. 253–266.

¹⁹ Александрович В. Мистецькі сюжети... – С. 57. Докладніший аналіз літописного запису зі згадкою про монастир святого Федора та його тлумачень у літературі див.: там само. – С. 54–57. Вкрай критично потрактував джерельну вартість згадки Д. Домбровський: “Przekaz ten stał się dla badaczy podstawą do uznania Fiodory za zakonnicę. Jest jednak na tyle niejasny, że nie da się na jego podstawie w sposób pewny zlokalizować monastynu, w którym przebywała siostra Daniela” (s. 59).

²⁰ Ипатьевская летопись. – Стб. 937 (Л. 307об.).

Це якоюсь мірою усвідомлювали й співучасники видання, внаслідок чого з'явилося, зокрема, твердження: “*Sama wieża... nie wykazuje żadnych cech formalnych bądź innych, świadczących, że została wykorzystana jako jej [матері князя Данила Романовича – В. А.] rezydencja*” (s. 262) (Тереза Родзінська-Хоронжи). З нею фактично згідний Анджей Буко: “*Brak natomiast rzeczywistych przesłanek, aby zakładać klasztorną funkcję wieży w ścisłym znaczeniu tego słowa*”. Правда, зразу ж після цього додано показове продовження: “*Jednak jeśli przyjmujemy, że mogło to być miejsce spełniania praktyk religijnych (kaplica na ostatnim piętrze, liczne źródła wypływające spod obiektu, odosobnienie użytkowników obiektu od bezpośredniego otoczenia), nie można wykluczyć, że zespół wieżowy mógł być postrzegany jako obiekt klasztorny [підкреслення – В. А.]*” (s. 335). В такому уточненні виявляється не тільки виразна спроба запропонувати відступ від попереднього сприйняття, яка засвідчує не просто відсутність у розпорядженні автора матеріалів, здатних стати основою для аргументованих висновків переконливого “остаточного” твердження. Цей “частковий” факт, безперечно, наділений набагато ширшою вимовою, виявляється показовою ілюстрацією підходів, які на сторінках збірника виступають неодноразово.

Якщо висновки проведеного аналізу писемних відомостей виявилися наперед запрограмованими й через те щодо самої вежі фактично повинні бути визнані безваргісними, то звернені до реалій будівлі архітектурні дослідження принесли немало нового про саму вежу. Насамперед вперше склалося виведене з докладнішого аналізу її актуального стану уявлення про фази будівництва. Привертає увагу версія про невисоку первісну наземну частину та її пізнішу добудову. Як слушно зауважив А. Буко (s. 325–326), вона здатна співвідноситися з літописним повідомленням про наполовину муровану й наполовину дерев'яну вежу в ансамблі холмської резиденції²¹. У цьому контексті не можна не пригадати й добудованої за часів короля Владислава II Ягайла²² збереженої донині вежі в ансамблі Люблінського замку. Т. Родзінська-Хоронжи у висновках щодо архітектури послідовно наголосила на світському й оборонному призначенні споруди (s. 255–256). За її викладом, від першої фази будівництва немає ніяких відомостей про завершення вежі (s. 256, 326) й каплиця, яка на верхньому ярусі могла з'явитися щойно на другій фазі будівництва (s. 256, 257, 259), що мало б категорично заперечити твердження Д. Домбровського про первісне сакральне призначення споруди. Втім, існування каплиці від початку – версія, як уже зазначалося, винятково здогадна. Перед авторкою навіть виникло запитання “*czy pomieszczenie to zostało ukończone i czy w ogóle “zdarzyło” zaistnieć jako wnętrze sakralne?*” На ньому, на її думку, додатково наголосила цілковита відсутність серед речових знахідок матеріалів релігійного призначення (s. 261). На первісній стадії існування ансамблю житлове навантаження мало належати гаданій дерев'яній забудові (s. 262), реліктив якої археологічно, однак, не засвідчено. Тут, безперечно, далися ознаки результати вибіркового розкриття платформи з вежею шляхом закладення поодиноких шурфів. Недосліджені

²¹ Ипатьевская летопись. – Стб. 844 (Л. 282). Новіший аналіз цього повідомлення див.: Александрович В. Мистецькі сюжети... – С. 59.

²² Zbiór Dokumentów Małopolskich. – Wrocław etc., 1975. – Cz. 8. – S. 10 (dok. nr 2183).

ділянки її поверхні, звичайно, здатні зберігати матеріали, важливі для відтворення цілісного образу унікального ансамблю.

На жаль, ретельне вивчення мурів і продумані висновки з їх дослідження теж поєднуються з доволі поверховим сприйняттям історичних реалій. Внаслідок цього також розглядається версія про спорудження вежі за князя Романа. Виклад пропонує очевидні суперечності й навіть взаємовиключення. “Ponieważ w materiale zabytkowym odkrywanym w pobliżu wieży nie znaleziono żadnych sakraliów mogących poświadczyć sprawowanie liturgii (sic!), a w tradycji miejsca nie zachowały się żadne przekazy o kultowym charakterze budowli, sądzić można, że: albo wewnątrz to nie uzyskało swego ostatecznego kształtu, albo spełniało swe funkcje na tyle krótko, że nie odcisnęło znaczącego piętna na swoim otoczeniu” (s. 261). “Prawdopodobieństwo pełnienia funkcji mieszkalnych zdecydowanie wzrasta w fazie dugiej, w której po przebudowie (czy też rozbudowie) pojawia się pomieszczenie z trzema oknami szczelinowymi oraz kaplica” (s. 262). “Pytanie o to czy – w kontekście ewentualnego związku funkcjonalnego między cerkwią spaską a wieżą – kaplica w wieży pojawiła się już w pierwszej fazie, czy też została wzniesiona dopiero w okresie, kiedy ów związek funkcjonalny osłabł, pozostaje kolejnym problemem otwartym” (s. 262). “Ośmioboczna kaplica z okładziną ceglana mogła powstać zarówno z końcem XIII w., jak i na początku wieku XIV, a jej wzniesienie było zapewne oryginalną inicjatywą możnowładcy, w którego ręce przeszło stołpijskie dziedzictwo Romanowiczów” (s. 261). Як і в Д. Домбровського, визначальним для цих розмірковувань виявляється очевидне абстрагування від реалій історичного процесу на місцевому ґрунті, внаслідок якого постійно виникає “привид продукту активності” князя Романа Мстиславовича, не підтверженої жодним конкретним фактом, й так само засноване винятково на приблизній даті постригу вдови князя Романа Мстиславовича позаджерельне відсилення до можливості побудови вежі на початковому етапі активності князя Данила Романовича.

Підсумовуючи й аналізуючи поодинокі тематичні групи відомостей, А. Буко теж схилився до визнання початків вежі ще за часів князя Романа Мстиславовича (s. 327), виходячи насамперед із даних радіо-вуглецевого аналізу поодиноких знахідок. Водночас він виявився також прихильником зв'язку зі спорудою вдови князя Романа, який, з погляду археології, мали підказати споріднені з відповідними холмськими матеріалами керамічні залишки (s. 326–327), візантійський типологічний родовід самого комплексу (s. 328–329, 333–334) та найстарші літописні згадки про місцевість Стовп (s. 327). Хоча показово, що, попри наведені монастирські аналогії, монастирське призначення тепер, як зазначалося, заперечено. При цьому автор, все ж, добачає таку можливість, водночас припускаючи ймовірність розташування власне резиденції поза пагорбом з вежею (s. 334). Оскільки на терені села не зафіксовано жодних вказівок на її існування, така пропозиція не позбавлена несподіваності. Версію про можливість новішого “вбудування” каплиці до вже існуючої вежі він відкинув (s. 334). Схилиючись на підставі насамперед загальновідомого своєю непевністю в докладних датуваннях радіо-вуглецевого аналізу до визнання появи вежі ще за часів князя Романа Мстиславовича, А. Буко не лише ладен сприйняти її “materialnym świadectwem pierwszej monumentalnej (jeszcze przed Chelmem!) inwestycji Romanowiczów na ziemi chełmskiej”. З огляду на її існування, в знаній літописній нотатці під 1205 р. про князя

Данила, який перейняв батьківщину з місцевістю Стовп, у ній пропонується доказ “istniejącej w tym regionie jakiejś dynastycznej (?) budowli” (s. 326). Останнє ствердження – класичний приклад того, наскільки історики “закрутили голову” археологу. Не випадає доводити, що князь Роман як довголітній правитель Володимира, а від 1199 р. – ще й приєднаного тоді Галича ніяк не міг мати приписаних йому інтересів на своєму віддаленому прикордонні – майбутній холмській околиці. Можливість появи тут за його часів якоїсь “династичної будівлі(!)” навіть всупереч тому, що всі археологічно засвідчені реалії послідовно вказують на функціонування комплексу щойно за активної розбудови Холма та освоєння його околиці, дискутувати не випадає. Того ж походження й інший залучений “аргумент” на користь появи вежі перед часами князя Данила, віднайдений у відсутності згадки про її спорудження на сторінках Галицько-Волинського літопису: “Zastanawiać przy tym musi, że kronikarz, pisząc o rozmaitych inicjatywach danielowskich związanych z budową Chełma, ani słowem nie wspomina o jkichkolwiek pracach przy wznoszeniu nowej inwestycji w pobliskim Stołpiu. Może dlatego, że wieża ta już wcześniej tam stała” (s. 327). Нагадаємо: над його “вартістю” розважав Д. Домбровський, цілком слушно вказавши на відсутність у літописному викладі будь-яких відомостей про холмське будівництво (s. 45). До цього як додатковий аргумент варто ще тільки пригадати вміщену під 1223 р. знану не сповнену обіцянку літописця розказати про спорудження міста²³.

Сусідство вежі з іншим не менш загадковим об’єктом холмської околиці – унікальною для регіону давньою мурованою Спаською церквою в сусідньому нині селі Подгуже – давньому Спасі, визначило її постійну присутність на сторінках публікації не тільки на “сусідських правах” та обумовило необхідність звернення також і до неї у пошуках відповіді на загадку стовпівської вежі. Сам храм дотепер докладніше не досліджувався. Щобільше, як на конкретних прикладах показав у своєму тексті Станіслав Голуб, принагідні okazії для цього систематично не використовувалися відповідно до доступних можливостей, а зроблені відкриття, до того ж, ще й належно не документувалися (s. 298–300). Внаслідок цього Спаський храм ніби виявляється “не зовсім присутнім” на своєму історичному терені. Постаю при широко закросних дослідженнях вежі у Стовпі перспективу паралельного студіювання двох, безперечно, якнайтісніше пов’язаних між собою об’єктів так само не використано – зусилля фактично не вийшли поза декларування такої необхідності. Попри первісний намір, роботи, проведені при вивченні вежі неподалік від Спаської церкви, ніяк не вплинули на ситуацію. Фактично вони також стали зовсім “випадковими”, чомусь велися у чималому віддаленні від самої споруди, тобто, стосовно неї, у правду кажучи, достатньо “нейтральному”, не відомо на яких підставах місці. Здобуті при цьому матеріали, насамперед придатна для докладнішого датування кераміка, навіть потрактовано доказом пізнішої – порівняно з вежею – появи Спаської церкви (s. 335), хоча, з огляду на конкретне місце віднайдення, за самим походженням вони ніяк не здатні сприйматися уповноваженням до висновків щодо церковної споруди та її хронології.

Водночас уже зроблені в Спаській церкві окремі навіть виняткові відкриття так само виявилися “не зауваженими”. Правду кажучи, в жодному з опублікованих

²³ Ипатьевская летопись. – Стб. 740 (Л. 251об.).

текстів про сам храм фактично не йшлося. Мимоволі складається враження про звернення до нього тільки тому, що не випадало робити вигляд ніби він не існує зовсім. Зокрема, у відповідних текстах марно шукати відкликань до відзначеної винятково в бібліографії статті холмської авторки Станіслави Руднік, яка єдина докладніше розглянула споруду й датувала її XIII ст.²⁴ При цьому опубліковано віднайдені в інтер'єрі одинікі для західноукраїнського регіону декоративні розписи, які пропонують малярську імітацію викладення стін з кам'яних блоків²⁵.

Не випадало б обстоювати погляд, що тільки проведення повного комплексу всебічних історично-архітектурних досліджень здатне принести надійні підстави для суджень про храм. Запропоновані висновки на очевидно випадковому матеріалі трактувати прийнятними, звичайно, не випадає ніяк. Поки звернення до церкви не лише в аналізованій публікації, а й польський літературі загалом виказують один з яскравих прикладів стійкого комплексу ознак обговорення чогось несприйнятого (щоби не сказати “небажаного”). Принаймні цього разу про дослідження церкви так само не йшлося. На очевидно некоректно вибраних підставах стверджено її пізнє, шойно нібито з XIV ст., походження, хоча водночас відзначено віднайдення при будівельних роботах неподалік від неї й кераміки XII–XIII ст. (s. 299). Проте щодо останньої повторено за першопублікацією про її вірогідне нібито випадкове походження (s. 299–300). За такого тлумачення неминуче мало б постати закономірне питання про джерело “випадковості”, проте воно залишене поміж “запитаннями без відповіді”.

Приклад висновків на ретельно опрацьованому матеріалі пропонує опис археологічно стверджених реалій унікального стовпівського об'єкту (Томаш Дзеньковський) та аналіз решток набагато “доступнішої” й уже тепер достатньо докладно датованої кераміки (Міхал Аух). Грунтовне вивчення чималої кількості зібраних на території при вежі керамічних фрагментів та їх зіставлення з відповідними знахідками з околиці (втім і з території у віддаленні від Спаської церкви) допровадило до висновку про “niezwykłe wprost podobieństwo” зібраної на місці дослідження елітарного призначення кераміки з віднайденою на території княжої резиденції у Холмі (s. 163). Враження посилювала наявність серед комплексу речових знахідок при вежі рідкісних для цих теренів керамічних плиток з поливою. Звідси напрошувався закономірний висновок, який, при очевидних немалих “ваганнях”, а навіть взаємно заперечуючих інтерпретаціях, що їх подали залучені до робіт фахівці інших практикованих на об'єкті напрямів студій, здатний послужити рідкісною “твердого наповнення” підставою для інтерпретації стовпівського архітектурного ансамблю: “Ceramikę ze Stołpia należy zatem wiązać głównie z czasami panowania Daniela i jego następców” (s. 163). Однозначна вимова самого матеріалу, природно, не могла не привернути уваги як надійний аргумент при ширших узагальненнях (s. 334). Однак водночас використання опрацьованого на відповідному комплексі археологічних джерел аргументаційного потенціалу у

²⁴ Rudnik S. Wyniki badań architektonicznych kościoła w Podgurzu, gm. Chełm // Najważniejsze odkrycia archeologiczno-architektoniczne Chełma i okolic. Materiały z sesji naukowej, odbytej w Chełmie 1 XII 1995 r. – Chełm, 1997. – S. 47.

²⁵ Ibidem. – S. 42. – Fot. 2 (na s. 51).

підсумкових міркуваннях не випадало б визнати доступно вичерпним. Принаймні, над його вимовою виразно задомінували інші прийняті у розважаннях аргументи, про доказовість яких йшлося вище.

Зіставлення окремих статей збірника показує досить суттєві розходження поодиноких авторів у поглядах на вежу, серед яких – уже відзначалося – не бракує і взаємних заперечень. Попри ретельні дослідження вибраних аспектів та важливі відкриття, здатні пояснити окремі істотні особливості студійованого комплексу, єдиного цілісного погляду на нього виробити, все ж, не вдалося. І це вказує на прорахунки як у підходах до вивчення, так і в опрацьованні доступної цілості фактичних відомостей. Одним з них сприймається насамперед вибіркове, лише часткове дослідження окремими шурфами території пагорба з вежею, а також – назагал скромної частини його найближчої околиці. Неминучі й неунікненні вади такого підходу ще очевидніше виявилися у, правду кажучи, незрозумілому намаганні пропонувати нібито “остаточні” висновки щодо Спаської церкви на не лише цілком випадкових, а й хіба що дуже віддалено дотичних до неї матеріалах. Того ж родоводу також значно скромніше за його власним навантаженням припущення про гаданий “двір” поза тереном вежі у Стовпі, якого, здається, навіть не пробували шукати. Одним із найочевидніших недоліків, безперечно, є традиційна для польських авторів тенденція послідовно трактувати стовпівську вежу “ізолюваною” від тільки в загальних рисах знаного, досі лише зовсім поверхово опрацьованого, як підкреслив і сам А. Буко (s. 325), відповідного напрямку будівництва Галицько-Волинського князівства середини – другої половини XIII ст. Фактично поза увагою виявилися навіть найближчі сусідні, уже через розташування під багатьма оглядами неминуче аналогічні з походження споруди у Білавині та Холмі. Принаймні їх присутність та використання на сторінках аналізованого збірника ніяк не відображає їхнього історичного якнайтіснішого співвіднесення зі стовпівським ансамблем уже внаслідок самого сусідства та безперечної належності до єдиного культурно-історичного комплексу. Інша виразно зарисована тенденція виявляється в заснованому на цілком побіжному сприйнятті історії регіону намаганні співвіднести стовпівську вежу з часами князя Романа Мстиславовича. Для цього насправді – випадало б все-таки визнати з усією відповідальністю – немає жодних підстав, а практиковані “загально-теоретичні” розмірковування за канонами “можливої” чи “вірогідної” історії, природно, не здатні увінчатися прийнятним у науці результатом. Не підлягає сумніву, що студіям над вежею, все ж, доведеться остаточно відмовитись від спроб чогось подібного до пошуків “баптистерію в чистому полі”. Винятковий під усіма оглядами автентичний історичний об’єкт неодмінно дочекається сприйняти через контекст не інакше як його власних індивідуальних особливостей та реального історичного контексту. Для їх виявлення поодинокі автори збірника зробили немало й наявні у запропонованих текстах очевидні прорахунки та недоліки не здатні перекреслити їхнього безперечного внеску у вивчення винятково “непіддатливого” об’єкту холмської околиці. Не випадає сумніватися, що своє місце в його осмисленні посядуть і реалії часу, місця та обставин появи стовпівського архітектурного ансамблю і його функціонування. Поки ж у запропонованих тлумаченнях їх, здебільшого, все ж, однозначно бракує.

Видається цілком очевидним, що з'ясуванню таємниці вежі повинно передувати належне відкриття й осмислення усе ще не сприйнятого унікального історичного феномену холмського осередку князя Данила Романовича²⁶, зрештою, для польської науки як явища чужорідної історичної традиції закономірно особливо “маловідомого”. Найновіші археологічні дослідження на території резиденції у Холмі, проведені під керівництвом А. Буко²⁷, відкривають для цього ті перспективи, про які досі випадало хіба що мріяти. Однак водночас аналізоване видання в окремих показових моментах засвідчує незрозумілі зусилля, спрямовані на пошуки “чогось іншого” там, де навіть *secundum non datur*. Такі намагання здатні лише наголосити одну з особливостей книги у відсутності в розпорядженні авторів більшості оголошених текстів системи аргументів та фактів однозначно переконливої вимови, що запрограмував як актуальний стан доступності й осмислення аналізованого об'єкту, так і – нерідко – особиста позиція поодиноких учасників колективної праці. Позиція, досвід та власні враження здатні виступати у конфлікті зі студійованими реаліями із незмінною в таких випадках перемогою “теорії”, попереднього, старшого знання. Аналізований стовпівський збірник сприймається ще одним яскравим підтвердженням цієї досить поширеної, незмінно “надійно працюючої” закономірності.

Проведені студії, результати яких підсумовує аналізований том, безперечно, принесли, у зіставленні з можливостями та зусиллями попередніх дослідників, винятково важливі матеріали до осмислення поодиноких, нерідко дотепер ще навіть не зауважених прикмет унікального історичного комплексу в селі Стовп поблизу Холма та певних аспектів ширшого контексту його функціонування. Проте очевидний і незаперечний “поступ науки” виявився обмеженим у найважливішому – його природному розвитку: запропонованому тлумаченні об'єкту інтересу. Головний висновок із ознайомлення з викладеними підсумками вивчення виняткового архітектурного ансамблю холмської околиці, все ж, полягає у тому, що їх теж випадає розглядати лише наступним кроком до вирішення головної проблеми – розкриття таємниці походження вежі. Само воно залишається завданням, і надалі зарезервованим для майбутніх дослідників.

Інститут українознавства ім. Івана Крип'якевича НАН України

²⁶ Новіші вступні міркування з цього приводу див.: *Aleksandrowycz W. Sztuka...* – S. 52–59; *Його жс.* Мистецтво Холма доби князя Данила Романовича // *Княжа доба: історія і культура.* – Львів, 2007. – Вип. 1. – С. 136–153; *Його жс.* Мистецькі сюжети... – С. 38–72. Скромні, хоча на тлі доступних досі можливостей винятково важливі перспективи відкриття найдавнішої холмської спадщини на прикладі літератури та релігійної іконографії принесло вивчення теми Покрову Богородиці в середньовічному українському малярстві, а навіть її досить новіших прикладів: *Його жс.* Покров Богородиці. Українська середньовічна іконографія (Студії з історії українського мистецтва. – Т. 4). – Львів, 2010. – С. 83–181; *Його жс.* Переказ холмської та київської іконографії XIII століття у храмовій іконі Покрову Богородиці початку XVIII століття з церкви в Андроніві поблизу Кобрини // *Україна...* – С. 55–71.

²⁷ Найновіша публікація з врахуванням їх результатів: *Dzieńkowski T. Rozwój przestrzeni Chełma w średniowieczu na podstawie badań archeologicznych* // *Rocznik Chełmski.* – Chełm, 2010. – Т. 14. – С. 8–27.